

Az újperzsa *āđīna* 'péntek' képvisellete a volgai török és a Volga–Káma-vidéki finnugor nyelvekben

MATICSÁK Sándor

A Volga–Káma-vidék finnugor lakossága az elmúlt ezer évben szinte folyamatos függőségben élt: hol a volgai bolgárok, hol az Arany Horda, hol a Kazanyi Kánság, majd később az orosz birodalom uralta e térséget. A volgai bolgárok a muzulmán vallást nem kényszerítették rá alattvalóikra, hatalmukat közvetetten gyakorolták. Ennek is köszönhetően a térség pogány (Taagepera szóhasználatával: animista) hitvilága sokáig fennmaradhatott (olyannyira, hogy 1897-ben a cseremiszeknek közel 28%-a vallotta magát animistának, s az 1990-es években Mariföldön ismét törvényes vallássá vált az animizmus). A XVI. századtól az egyre erősödő orosz elnyomás nemcsak a politikai-gazdasági körülményeket változtatta meg, hanem az erőszakos térítés következményeként a vallási élet is gyökeresen átalakult. A térítés intenzitását jól mutatja, hogy a XVIII. század közepén két év alatt megkeresztelték a votjákok, mordvinok és csuvasok közel felét, mintegy 200 ezer embert (Taagepera 2000: 54, 179, 226, 233). A nyelveknek, kulturáknak, vallásoknak, szokásoknak ez a nagyfokú keveredése természetesen a térség nyelveiben is érezteti hatását. Ennek egyik apró, bár a mindennapokban fontosnak tűnő eleme a napnevek rendszere. A Volga–Káma-vidék finnugor és törökségi nyelveinek napneveiben egymás mellett élnek a pogány hitvilághoz, illetőleg a muzulmán és a keresztény valláshoz kötődő nevek. Az alábbiakban azt kísérel meg bemutatni, hogy az újperzsa *āđīna* 'péntek' – az ünnepnap péntekről vasárnapra áttolódásával – hogyan vált a térség nyelveiben a kétpólusú napnévrendszer alapelemévé.

Az újperzsa *āđīna* 'péntek' Észak-Kaukázus, a Volga-vidék és Közép-Ázsia több nyelvébe bekerült, vö. pl. a középkori kun *ayna*, mameluk-kipcsak *ayna*, csagataj *adina*, *azina*, *anna*, *arna*, a mai türkmén *anna*, örmény-kipcsak *ayna kün*, karaim *ayne*, *ayna*, tat. *atna*, csuv. *erñe*, cser. *arña*, votj. *arña* stb. (Golden 1995: 370–372). A Volga-vidék nyelveiben e szó rendkívül aktív szerepet játszik a napnevek megalkotásában: a péntek mellett a hétfő, a csütörtök, a szombat és a vasárnap nevében is megtalálható, s a 'hét' jelentést is felvette. Nézzük meg először az *āđīna* képviselét az egyes nyelvekben!

A mai csuvasban *erñe* (*erni*, *arña*, *arni*) alakban él, jelentése Asmarinnál (3: 28–29) 'первоначально пятница, теперь неделя' (összetételekben: *erñe-kaś*, *erñe-šěr* 'вечером накануне пятницы', *erñe pasarē* 'базар собирающийся по пятницам'); Paasonennél (1908: 11) 'hét; Woche', s szerepet játszik a 'csütörtök' és a 'vasárnap' megalkotásában is (részletesen l. alább). A csuvas hangtani változást Agyagási a következőképpen írja le. Az újperzsa *āđīna* az óbolgárban *āđīna* > *ārīna*, vagy *āzīna* > *ārīna* utat járt be. Az OB *ārīna* kétféleképpen fejlődött tovább: 1) OB *ārīna* > *ārñä* > *irñä* > *erñe*; 2) OB *ārīna* > *arña* > *arña*. Az első esetben az *r* palatalizációja kihatott az egész szóra, míg a második esetben csak az öt követő mássalhangzóra. Az utóbbi fejlődési sor *arña* alakját vette át a cseremisiz és a votják (Agyagási 1982: 11–12; Scherner 1977: 40).

A tatárban az *atna* jelentése 'hét' (Ganyijeva 1988: 40), ugyanakkor az *atna-kön* a pénteket és a vasárnapot jelöli, ill. összetételekben szerepet játszik a csütörtök és a szombat nevének megalkotásában is. Hasonlóan épülnek fel a kazanyi tatár és miser napnevek is (Bálint 1877: 7; Munkácsi 1926: 58).

A baskírban a péntek jelölésére a *yoma* (vö. arab *yaum al-jum'a*, üzbég *jumä*, kazah és karakalpak *žuma*, kirgiz *juma*, nogaj *yuma*, kumük *jumagün*) szolgál, de a csütörtök (*atnakis*) és a hétfő (*urus-atna-kün*) megalkotásában részt vesz az *atna* (Golden 1995: 369–374).

A votják szótárak (Vahruseva 1983: 32–33; Boriszov 1991: 18) tanúbizonysága szerint az *arña* önállóan 'hét' és 'vasárnap' jelentésben él, összetételekben pedig a hétfő, csütörtök, és péntek megnevezésének alkotóeleme. A votjákba nemcsak az *arña* szó került át a csuvasból, hanem a hét napjai megnevezésének szemlélete is: „Zu beachten ist, dass die oben genannten wotjakischen Benennungen für 'sonntag', 'donnerstag' und 'freitag' gewissermassen auch entlehnungen aus dem tschuwassischen sind, nämlich „übersetzung-entlehnungen“ (Wichmann 1903: 43).

A cseremiszen az *arña* jelentése 'hét', az *arña-keče* (*keče* 'nap') pedig 'a hét napjai' és 'péntek' jelentésű. Összetételekben a csütörtök, péntek, vasárnap mellett a nagypéntek, a virágvasárnap, valamint a bőjti hét megnevezésére is szolgál (Beke 1997–99: 67). A szó a csuvasból került át: „заимств. из булг. (др.-чув.) яз.: **ärnä*, чув. *эрне* первоначально 'пятница' теперь 'неделя'...” (Gorgyjev 1979: 148).

A mordvinban egy adatra bukkantam: *kšadna* M 'csütörtök'. Paasonen (1990–96: 906) ezt a szót kazanyi tatár jövevénynek tartja, vö. *kiči adna kön* 'ua.'

Az *arña*, *erñe* stb. az alábbi napnevekben fordul elő:

HÉTFŐ

'**az ünnepnap (vasárnap) utáni nap**': vj. *d'žutš-arña-ber* MU, *d'žutš-arña-ber-nįnal* MU tkp. 'orosz-péntek-utáni (nap)' (< *d'žutš-arña* 'orosz-péntek = vasárnap', *ber* 'késői, eljövendő; hátsó rész', *nįnal* 'nap').¹

CSÜTÖRTÖK

'**kis péntek**': csuv. *kěšěn-erni-kun*, *kěšnernikun*; tat. *keče atna*, *kiči atna kön*, bask. *ksi-atna* (vö. még karaim *kiči ayne kün*) (< *kěše/keče/kiči/ksi* 'kis', *kun/kön/kün* 'nap') // vj. *poktši-arña* J, MU, U (< *poktši* 'kis'); cser. *izarña* (< *izi, iže* 'kis'); md. *kšadna* (< kazanyi tat. *kiči adna kön*).²

'**péntek előtti este**': csuv. *erñe-kas*, *miser atna-kič* (< *kaš/kič* 'este, éjszaka').³

PÉNTEK

'**péntek nap**': csuv. *erne kun*; tat. *atna-kön*; *miser atna-kün*; karat. *atna-kən* (< *kun/kön/kün/kən* 'nap'); // vj. *arña-nįnal* MU (< *nįnal* 'nap'); cser. *arña-geče* (< *keče* 'nap').

'**nagy péntek**': csuv. *mųn-arñi-gon* (< *mųn* 'nagy', *kon* 'nap'); tat. *ulu-adna* (< *ulu* 'nagy') // vj. *badzįm arña* (< *badzįm* 'nagy'); cser. *koy-arña*, *kuarna-keče* (< *koyo* 'nagy', *keče* 'nap').⁴

'**udmurt péntek**': vj. *udmurt arña*.

'**tatár péntek**': tat. *tatar-atnase* // vj. *biger-arña-nįnal* J (< *biger* 'tatár', *nįnal* 'nap').

¹ Hasonló szemléletű, de más elemekből építkezik a karaim *yexbaškün*, armeno-kipszak *yix paš kün* (< *yex/yix kün* 'szent nap = vasárnap'); krími tat. *paazar ärtäsi*, oszm. *paazar ärtäsi*, *pazartesi*, azeri *bazarertäsi* 'hétünnep utáni nap'.

² Vö. karaim *kiči baraski* 'kis péntek' (< *kiči* 'kis', *baraski* < gör. *Παρασκευή* 'péntek').

³ Vö. azeri *dšuma-ahšami* (< türk. *ahşam* 'Abend').

⁴ Vö. bask. *ölö juma* (< *ölö* 'nagy', *juma* 'péntek').

SZOMBAT

'péntek utáni nap': tat. *atn-artâ* (*artâ* 'eljövendő; hátsó rész') // vj. *arña-ber* (< *ber* 'késői, eljövendő; hátsó rész').⁵

VASÁRNAP

'péntek nap (tkp. ünnepnap)': csuv. *erñe kun*; karat. *atna-kən*; miser *atna-kün*; tat. *atna-kön* (< *kun/kən/kün/kön* 'nap') // vj. *arña-nunal* G, M, *arña-nıñal* MU (< *nıñal* 'nap').⁶

'orosz péntek (tkp. orosz ünnepnap)': csuv. *virâz-arñi-gun*, *viršarnikum*; tat. *urâs-atnesä-kün*; bask. *urus-atna-kün*, karat. *ursatna-kən*; mescs. *ursatna*; miser *uris-atna* (< *virâz/urâs urus/urs/uris* 'orosz', *kun/kün/kən* 'nap') // vj. *d'žut's-arña* U, *d'žut's-arña-nıñal* J, MU (< *d'žut's* 'orosz', *nıñal* 'nap'); cser. *ruš-arña* (< *ruš* 'orosz').

'nagy péntek' (tkp. nagy ünnepnap): cser. *kuγarña* (< *kuγo* 'nagy').

(Irodalom: Ahmetyjanov 1978: 168–169; Asmarin 3: 29; Fedotov 1968: 168; 1996: 286–287; Fokos 1959: 559b, 1235b; Golden 1995: 365–375; Juhász 1961: 103; Munkácsi 1890: 29, 196, 337, 502, 569, 682; 1926: 43–45; Paasonen 1990–96: 906; Paasonen–Siro 1948: 5b, 40b, 106a, 126a; Wichmann 1987: 8b–9a, 103a, 173b–174a, 253a, 323a; Wichmann–Uotila 1942: 142b.)

Annak, hogy az *arña* stb. öt napnév megalkotásában vesz részt⁷, a nyelvi tényezők mellett elsősorban kultúrtörténeti okai vannak. A térség uralkodó vallása sokáig az iszlám volt, amelyet a volgai bolgárok a X. században (hivatalosan 922-ben) vettek fel. Az iszlám kultúrában a hét ünnepnapja péntekre esett,⁸ ez a nap volt a kiindulópontja több, az ún. helyzetviszonyító típusba⁹ tartozó napnév megalkotásának:

⁵ Vö. krími tatár és oszm. *džuma-ärtäsi*.

⁶ Vö. zj. *ñed'el-lun* (< *ñed'el* 'hét', *lun* 'nap'), mdM *ñed'lači*, *ñed'äläši*, *ñid'ele-ši*, mdE *targu-če*, *targu-čä* (< or. *ned'ela* 'hét', mdE *targa* 'hét', *či(če/čä)/ši* 'nap').

⁷ A **kedd** és a **szerda** a térség nyelveiben ún. „jeles napok”, azaz a pogány névadás jellegzetességeit tükrözik, pl. 'a lóra szállás napja' (= kedd): cser. *kuškâzmâ*, bask. *atlangan kün*, vj. *pukšon-nunal*; 'a vér napja' (= szerda): bask. *kan-kün*, karat. *kan-kən*, csuv. *jun-Gun*, md. *vâr-ži*, *ver-ši*, cser. *wür-geče*, votj. *vir-nıñal* (Juhász 1961: 200; Munkácsi 1926: 43–44; Paasonen 1990–96: 257, 2622; Paasonen–Siro 1948: 16a, 53b; Wichmann 1987: 174a, 317a).

⁸ A muszlimoknál különleges szerencsének számított, ha a gyerek pénteken született, vö. üzb. *Anna*, *Annagul*, *Annaqul*, *Annageldi*, *Annamuhammad*; tkm. *Ānna* (> *Annagül* hn); bask. *Adna-Gol* (> *Aznagulovo* hn.); csuv. *Atnapi*, tat. *AtnaGul* hn. (azokban a törökségi nyelvekben, ahol nincs meg ez a jövevény-szó, a 'péntek-gyerek' megnevezésre az arab *gum'a* szolgált: nogaj *Gumageldi*, *Yumagul*, *Yumayizet*; karakalpak *Gumabek*, üzb. *Gumagul*, *Gumaqul*, *Gumanazar* stb. (Schreiner 1977: 125, 163).

⁹ Ebben a rendszerben a napokat a hét többi napjához viszonyított helyzete alapján nevezik el, vö. pl. **'hét-fej'**: magyar *hétfő*; balkar, karacsaj *baš-kün*, miser *baš-kün*, karataj-md. *baš-kən* 'fej-nap = hétfő'; jur. *se'eß ñäëBéttqâ*, osztjDN *tāBätuyçät*, vogÉ *sāt-puyk-çätäl* 'hét-fej-nap = vasárnap', vogÉ *sāt-puyk-çätäl* 'id.'; **'hét-kezdő-nap'** (= hétfő): osztjDN. *tāBät otñtām otñ çät*, vogÉ. *sāt-aultaçtnë-çätäl* 'hétfő'; **'hét-befejező-nap'**: vogK. *soât-panšëm-khotél* 'vasárnap'; **'vasárnap utáni nap'** (= hétfő): or. *но-недельник*, len. *poniedziatok*, cseh *pondělí*, sz-h. *ponjedeljak*; **'születő-nap'** (= hétfő): cser. *šoçmo*; vj. *vordışkon*, *vordışkon-nıñal*; bask. *tuyan-kün*, tat. *tuyan-kün*; **'új, friss nap'** (= hétfő): zj. *vil-lun* (Fokos 1959: 559b, 1235b; Karjalainen 1948: 1082ab; Lehtisalo 1956: 444a; Maticsák 1999: 104; Munkácsi 1926: 43; Munkácsi–Kálmán 1986: 114a, 398b, 454a, 465b, 481a, 534b, 535a; Paasonen–Siro 1948: 126a; Wichmann 1987: 174a, 323a; Wichmann–Uotila 1942: 142b).

- a) a csütörtök a csuvasban, tatárban, votjákban, cseremiszen és (Paasonen egy adata alapján kazanyi tatár jövevényelemként) a mordvinban 'kis péntek' szerkezettel írható le (ezzel szemben áll a 'nagy-péntek' szerkezete a péntek megnevezésére);
- b) a csuvasból és a miserből adatható a 'péntek (tkp. ünnepnap) előtti este' = csütörtök kifejezés is;
- c) a tatárban és a votjákban a szombat megnevezésére él a 'péntek utáni nap' szerkezet.

A kereszténység felvételével az ünnepnapok rendje is megváltozott, a vasárnap lépett elő ünneppé, s egyúttal a napnévrendszer kiindulópontjává, zsinórmértékévé is vált.¹⁰ Ezt tükrözi egyrészt a hétfő megnevezése a votjákban: 'az ünnepnap utáni nap', másrészt pedig a vasárnap és a péntek nevének egybeesése: a csuv. *erne kun/erñe kun*, tat. *atna-kön*, miser *atna-kün*, karat. *atna-kən*, vj. *arña-njnal/arña-nunal* és cser. *kuvarña* a szótárak tanúbizonysága szerint egyaránt jelent(ett) pénteket és vasárnapot (azaz tkp. ünnepnapot). (A kevert rendszerek több nyelvben megfigyelhetők, ilyenek például sorszám-elv alapján építkező vogul és osztják nyelvjárások, amelyekben a vasárnap és a hétfő egyaránt szolgálhat kiindulópontul.)

A kultúrkörök hatását tükrözik a népnevet tartalmazó napnevek is. A 'udmurt-péntek' és 'tatár-péntek' = péntek (vj. *udmurt arña*; tat. *tatar-atnase*, vj. *biger-arña-njnal*) megnevezéssel a térség szinte minden nyelvében szemben áll az 'orosz-péntek' = vasárnap (csuv. *virəz-arñi-gun*, tat. *urəs-atnesə-kün*, bask. *urus-atna-kün*, karat. *usratna-kən*, mescs. *ursatna*, miser *uris-atna*; vj. *džuitš-arña*, cser. *ruš-arña*).

Irodalom

- Agyagási 1982: C. Agyagási, On the Edition of Chuvash Literary Sources. In: Chuvash Studies. Ed. by A. Róna-Tas. Budapest, 7–17.
- Agyagási 2001: Középbulgár nyelvjárások, középbulgár nyelvállapot. In: Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése. Szerk. Károly László–Kincses Nagy Éva. Szeged. 1–17.
- Ahmetyjanov 1978: P. Г. Ахметьянов, Сравнительное исследование татарского и чувашского языков. Москва.
- Asmarin 1928–50: N. I. Ašmarin, Thesaurus Linguae Tschuwaschorum 1–17. Kazan–Čeboksari.
- Bálint 1877: Szentkatolnai Bálint Gábor, Kazáni-tatár nyelvtan. Budapest.
- Beke 1997–99: Beke Ödön, Mari nyelvjárási szótár. Unter Mitarbeit von Zs. Velenyák und J. Erdódi. Neu redigiert von G. Bereczki. Bearbeitet von M. Kuznecova. Herausgegeben von J. Pusztay. Szombathely.
- Boriszov 1991: Т. К. Борисов, Удмурт кыллюкам. Ижевск.
- Buranova 2000: Л. Буранова, Традиционный удмуртский календарь. In: Финно-угорский вестник 2000/3 (19): 25–29. Йошкар-Ола.
- Fedotov 1968: М. П. Федотов, Исторические связи чувашского языка с волжскими и пермскими финно-угорскими языками. Чебоксары.

¹⁰ „Со второй половины XVIII, в основном, в XIX веке этот день [воскресенье] становится у чувашей праздничным” (Gyimitrijev 1982: 19).

- Fedotov 1996: М. П. Федотов, Этимологический словарь чувашского языка. Том I. Чебоксары.
- Fokos 1959: Fokos-Fuchs, Dávid, Syrjänisches Wörterbuch I–II. Budapest.
- Ganyijeva 1988: Ф. А. Ганиева, Татарско–русский словарь. Казань.
- Golden 1995: Peter P. Golden, Days of the Week in Turkic: Notes on the Cumano-Qipčaq Pattern. In: Acta Orientalia Hungaricae 48: 363–375.
- Gorgyjev 1979: Ф. И. Гордеев, Этимологический словарь марийского языка. Том I. Йошкар-Ола.
- Gyimitrijev 1982: В. Д. Дмитриев, Чувашский календарь и метрология. Чебоксары.
- Juhász 1961: Juhász Jenő, Moksa-mordvin szójegyzék. Sajtó alá rendezte Erdélyi István. Budapest.
- Karjalainen 1948: K. F. Karjalainen, Ostjakisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. I–II. Helsinki.
- Lehtisalo 1956: T. Lehtisalo, Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki.
- Maticsák 1999: Maticsák Sándor, A vogul napnevek rendszere. In: FUD 6: 101–112. Debrecen.
- Munkácsi 1890: Munkácsi Bernát, Votják szótár. Budapest.
- Munkácsi 1926: Munkácsi, Bernát, Die heidnische Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Volga-Uralgebietes. In: Kőrösi Csoma-Archívum 1926/1–2: 42–64.
- Munkácsi–Kálmán 1986: Munkácsi, Bernát–Kálmán, Béla: Wogulisches Wörterbuch. Budapest.
- Paasonen 1908: Heikki Paasonen, Csuvas szójegyzék. Budapest.
- Paasonen 1990–96: Heikki Paasonens Mordwinisches Wörterbuch. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Herausgegeben von Martti Kahla. Bd. I (A–J). Bd. II (K–M). Bd. III (N–Ŕ). Bd. IV (S–Ž). Helsinki.
- Paasonen–Siro 1948: Heikki Paasonen, Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Bearbeitet und herausgegeben von P. Siro. Helsinki.
- Scherner 1977: Bernd Scherner, Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Wiesbaden.
- Taagepera 2000: Rein Taagepera, A finnugor népek az orosz államban. Budapest.
- Vahruseva 1983: В. М. Вахрушева, Удмуртско–русский словарь. Москва.
- Wichmann 1903: Yrjö Wichmann, Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. Helsingfors.
- Wichmann 1987: Yrjö Wichmann, Wotjakischer Wortschatz. Bearbeitet und herausgegeben von T. E. Uotila und Mikko Korhonen. Helsinki.
- Wichmann–Uotila 1942: Yrjö Wichmann, Syrjänischer Wortschatz. Bearbeitet und herausgegeben von T. E. Uotila. Helsinki.